

Ключевые слова: загадка, художественные методы, метафора, сравнение, национальная природа, воспитание детей.

Материал поступил в редакцию журнала 13.09.2022

Features of the riddle as a genre

S.A. Sagataeva¹, R.Zh. Kiyakova²

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: saltanatasqarqyzy@mail.ru

² Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.

Education of young generation begins in childhood, from the cradle. Via language, which is an invaluable heritage of the Kazakh people, we pass on our national life, world view, moral values and cultivate respect for and love to people. Riddles play an important role in this context as they broaden the outlook, develop the observation ability, and expand the vocabulary. The article describes the figures of speech found in riddles, the ways they are expressed, as well as the national specificity of riddles and their role in cultivating children.

Keywords: riddle, literary methods, metaphor, comparison, national specificity, education

Received: 13.09.2022

МҒТАР 8.82

Г.К. Кажыбаева¹, Н.К. Смагулова², Н.Н. Конкаева³

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: guldenkgk@mail.ru

²ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: smaghulova13@mail.ru

³п.ғ. магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: nazgul_28kz@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАЛА ӘЛЕМНІҢ БЕЙНЕСІ

Әңгіме жанры туралы, оның ішінде қазақ балалар әңгімелері жайында кеңінен зерттелмеген тақырып деуге келмейді, осы кезеңге дейін талай-талай құнды еңбектердің жазылғандығы белгілі. Алайда аз ғана уақыт бұрын табалдырықтан аттаған ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде жазылған жаңа ғасыр әңгімелері зерттеу еңбектерінде ғана емес, баспасөз беттерінде де көп сөз етіле қоймаған. Мақалада талданған әңгімелер 2000 жылдан күні бүгінге дейін жазылған, басым көпшілігі әлі ғылыми айналымға түсіп үлгермеген. Осы тұрғыдан алғанда мақала бүгінгі күн тақырыбын жаңаша көзқарас, тың пікір тұрғысынан талдаған, өзіндік бағыт-бағдары бар еңбек болып табылады. тарауға топтастырыла қарастырылуы ғылыми жұмыстың жаңалығын танытады.

Мақалада қазақ әңгімесі жанрында қалам сілтеген аға және орта буын жазушыларының соңғы жылдары жазылған жаңа әңгімелері мен, жас қаламгерлердің тырнақалды дүниелері ғылыми тұрғыдан талданып, қазақ балалар әңгімелерінің ілгерілеу, даму мәселелері қарастырылды. Әңгімелер авторларының эстетикалық өре деңгейлері мен дүниетанымы, көркемдік ізденістері, аға буын өкілдері шығармашылықтарындағы жаңа ғасыр жаңалықтары мен жастардың әдебиеттегі аяқ алысы сараланды.

Түйін сөздер: бала, бала әлемі, әңгіме, тақырып, жанр, балалар әдебиеті, проза, кейіпкер, концепт, әдеби образ.

КІРІСПЕ

Балалық шақ ең маңызды моральдық-философиялық және руханиадамгершілік тақырып ретінде отандық жазушыларды үнемі қызықтырады. Мәселен қазіргі қазақ балалар жазушыларының ішінде Толымбек Әбдірайымов, Маркиза Базарбайқызы, Ақберен Елгезек, Аянгүл Мантай, Асқар Алтай, Әдина Жүсіп, т.т. жазушыларымыздың осы тақырыпқа жүгінгені байқалады. Балалық шақ – бала өміріндегі бір рет өтетін ең тамаша кезең. Әдетте, баланың бақытты өмір сүріп, ата-анасына еркелеп, алаңсыз жүруі оның ата-анасына, отбасына тікелей байланысты. Жасыратыны жоқ, қазіргі уақытта балалардың түрлі зорлық-зомбылықты көріп өсуі, болашақта олардың қандай тұлға ретінде қалыптасуы балаға кезінде ата-ана тарапынан берілген жылулық, махаббатына тікелей байланысты. Осыған байланысты қазіргі балалар әңгімелерінде көбіне балалық шақтың қызықтары, бала қиялы, жетімдік, бала мен ересектердің арақатынасы сияқты тақырыптар қозғалады.

Тырнақалды туындылары жаңа ғасырдың алғашқы жылдарымен қабат баспасөз беттерінде жарияланып, сыншылар тарапынан аты ауызға алына бастаған жас жазушының бірі – Қанағат Әбілқайырұлы. Қанағаттың «Естелік», «Сурет» және «Аққұлақ пен ұялас» атты әңгімелері «Қазақ әдебиеті» газетінде бір жылдың ішінде араларына алты ай салып жарық көрген. Қанағат Әбілқайырұлының туындыларынан мұнның басым екендігін аңғардық. Балалықтың бал шағынан енді ғана қара үзіп келе жатқан кезеңінде жазғандығынан болар, Қанағаттың әңгімелерінен балалық шаққа деген сағыныш ізі байқалады. Алғаш аталған екі әңгімесінде бала кездің естелігі болып жүрек түкпірінде сақталған оқиғалар еске түсіру тәсілі арқылы баяндалса, соңғы аталған туындысынан автордың балалар әдебиетіне деген бетбұрысын байқауға болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Талдау, зерттеу, баяндау, салыстыру, когнитивтік әдістер негізге алынды.

НӘТИЖЕЛЕР

- Ұлттық образ жасауда, ұлттық мінезді шынайы бейнелеуде қаламгерлік үрдісімен ерекшеленген балалар жазушыларының суреткерлік шеберлігіне көңіл аудару;
- Қазіргі қазақ балалар әңгімесінің даму бағыттарын айқындау арқылы ондағы тақырыптық, мазмұндық, көркемдік ерекшеліктерге мән беру;
- Қаламгердің балалар әңгіме жанрындағы ізденістері мен өмір шындығын бейнелеудегі дербес стилін зерделеу;
- Жекелеген қаламгерлердің қазіргі қазақ әңгімесіне қосқан үлесін, алатын орнын нақты шығармаларды талдау арқылы көз жеткізу;
- Қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби дәстүр мен кейінгі көркемдік ізденістердің жалғастығына, сабақтастығына көңіл аударту;
- Жас қаламгерлер шығармашылығын ғылыми тұрғыдан тану.

ТАЛҚЫЛАУ

«Естелік» атты әңгімеде кеше ғана қасында жүріп, сәбилік шақтан бозбалалыққа дейін бірге өскен, бір кездердегі тұлымшағы желбіреген жылаңқы қыздан құлын мүсінді бұла бойжеткенге айналған сыныптас арудың беймәлім арудан көз жұмуы, бойжеткен шағында

сыныптағы ер балалардың бәрінің көз құртына айналып, іштей ғашық еткен сұлу қыздың орны толмас қайғысының барлығын бірдей күңіретіп кетуі, алтын ұя мектеппен қоштасу кешінде қыз әкесінің оның жанына жақын тартқан заттарын достарына таратып беруі секілді көңілінді қозғар жайттар баяндалады.

Қысқа ғана әңгіменің қысқаша мазмұнын жоғарыдағыдай түйіндеуге болады. Туынды әңгіме жанрының өзіндік ерекшеліктеріне сай баяндау үлгісінде жазылған. Аясында сағыныш мұңы жатқан әңгіме кім-кімді де болса тебіrentіп өтері анық. Әңгімеде қаламгер әрбір адамның басынан өтетін балалық шаққа тән әбес қылықтар мен жастықтың жалыны шарпи бастағанда сол қыңыр қылықтарына қысыла қарайтын ұяң бозбалалықтың тартыншақ келетін мінез-құлқын дөп басып бере алған. Кеше ғана қуыршағын құшақтаған кішкентай қызды шашынан тартып ренжітіп, әлденесін алып қойып, әлімжеттік жасағанына бозбала болған тұсында ұялып, ешкімге айтуға батпайтын, іштей жаңа тұтанып келе жатқан бұла сезімді білдіре алмай тыпыршып, қыз есімін кез келген жерге сәндеп, әсемдеп жазуды әдетке айналдырып, сондай-ақ жоқты-барды сылтау етіп қыз жанына жиі барғыштай беретін жігіттік кездің мазасыз күйін Қанағат әңгімесінде әдемі жеткізе алған.

Осылайша қызығы мол бозбалалықтың куәсіндей болып енді ғана ояна бастаған алғашқы махаббатының аяқсыз қалуы мен бұла қыздың беймәлім аурудан қаза болуы әңгімеде шынайы бейнеленген.

«Себебі бізге беймәлім сырқатпен ол көз жұмғанда, біз оныншы класты аяқтап қалғанбыз. Кластағы ең жаман оқитын бала есікті шалқасынан ашып, көзі қып-қызыл болып кіріп келгенде, томаға-тұйық оқушысының оқыс мінезіне апайдың өзі бас болып, жамырай күлгенбіз. Сәл аңтарылып қалғанымен естігенін жеткізген хабаршымыз, сөзін аяқтай алмай ықылық атып, жылап жіберген. Қатал мұғалімді қиын сабағымен бірге мектепте қалдырып, қайыру бермей жүгіргенімізде қарсымыздан соққан жел жанарымыздан аққан жасты үзіп-үзіп алып қалып жатты. Аптыққан көңіл тез жетсе ажалға араша болардай асыққанымызда, бізді тежеген азалы үйден шыққан қайғылы үн еді» [1, 8].

Элегияға жақын әңгіменің кемшін тұстары да жоқ емес. Баяндау, суреттеу тұрғысынан кемшілік жоқтың қасы деуге де болады, жас жазушы әрбір сөзді, әрбір сөйлемді өз орнында қолданып, ойын шашыратпай, тиянақты жеткізе алған. Бірақ стильдік тұрғыдан әлі де жетілдіре түсуді қажет ететін тұстар жеткілікті. Мәселен, мына сөйлемді оқып көрелік:

«Кімге ынтықсаң соған «шөп те өлең, шөңге де өлең, өлең де өлең» болудан қалады». Ғашықтық сезімді білдіруге теңеудің бәрі ескі, күллі сөз әрсіз, қиялындағыны тап басуға қауқарсыз дегенді білдірмек болған жоғарыдағы сөйлемді нақтылай түсу керектігі байқалып-ақ тұр.

Немесе төмендегі келесі сөйлемді алып қаралық:

«Қос бұрымын өріп алдына тастап, мойнына ауылымыздың бәріне таныс қызыл орамалын байлап, танадай жанары ұшқын атып, бейнесі бұрынғыдан да жылы ұшырап, біз зорға қоштасқан оқушылық өмірде, қол бұлғаған балалық елінде мәңгі қала беріпті». Осы сөйлемдегі «мойнына ауылымыздың бәріне таныс қызыл орамалын байлап» дегендегі айтпағы пионерлер тағатын қызыл галстук болса керек. Бұл жерде ауылдың бәріне таныс дегені орынды қолданыс емес. Әңгіме қызыл галстук жайында болса, ол тек автордың ауылына ғана таныс емес қой, оны тоқсаныншы жылдардан бастап дүниеге келген ұрпақтан басқалардың бәрі біледі. Ал бұл тұста қызыл галстуктің қатысы қанша дейтін болсаңыз, онда автор ол орамалдың неге ауылдың бәріне бірдей таныс екендігін нақтылай, анықтай түсуі керек еді деген ойдамыз.

Әңгіменің аяқ жағына қарай кездескен мына бір сөйлемнің де стильдік тұрғыдан ақсап жатқандығы байқалады:

«Ол уақытта қыздың не ойлағанын кім білген, мен арақ иісі сыртына шығып тұрған әкесін тас қылып құшақтап алып егілгім келді». Бұл жердегі қателік көзге анадайдан-ақ көрініп тұр. Сөйлемде бір кездерде өзі сыйлаған «Қош, махаббат» атты кітапты қыз әкесінің біршама уақыттан кейін мектеппен қоштасу кеші үстінде қайтарып беруі кезіндегі кейіпкердің сезімі бейнеленген. «Ол уақытта қыздың не ойлағанын кім білген» деп Қанағат

кітапты сыйлаған мерзімді меңзеп тұрғанын, әрине, түсінеміз. Бірақ жоғарыдағы сөйлемге тағы да бір көз жүгіртіп қараңызшы, оны оқыған кезде сіз олай ойлай қоймайсыз, өмірде бар, дәл қазір қасында тұрған қыз жайлы айтты ма екен деген ойға қаласыз.

Осы секілді бірлі-жарымды сөйлемдері болмаса, жалпы алғанда, Қанағат Әбілқайырұлының «Естелік» атты әңгімесі – оқушы кездегі сезімдік шарпысуларды еске салатын, мектеп қабырғасында бастан өткерген алғашқы махаббаттың жүректердің түкпірінде мәңгі орын алатынын шынайы көрсеткен жақсы дүние.

Қанағат Әбілқайырұлының балалық шақты еске алу мотивінде жазылған келесі әңгімесі «Сурет» (2002 ж.) деп аталады. «Суретте» де басты кейіпкер – автордың өзі, туынды бірінші жақтан баяндалады. Ойда жоқта еске оралған балалық шақтың бір оқиғасы әңгімеге арқау болған.

– Тәтені неге көтеріп алған? – деп әкесінен сұрау салатын кішкене бала ағасының (әкесінің інісі) бір қызды көтеріп түскен суретін көрсету арқылы сонау алыста қалған бала кездің қайғыға қатысы бар оқиғасын еске салады. Жазушы шегініс жасау тәсілі арқылы өткенге көз жібереді.

«...Баласындай күнімде ағам қазіргі менің жасымда еді. Мен оны қатты жақсы көретінмін. Ол да мені қайда барса жанынан тастамайтын. Түнде де екеуміз бірге ұйықтайтынбыз» [2, 8] деп қаламгер өткен өмірін қысқа баяндау арқылы оқыс бір жайттың алдан кезігеріне оқырманын алдын-ала дайындай бастайды.

Бір күні аяқ астынан қарбаластың көбейіп, «жеңгелі болдың» деп күле беретін ағасының әдемі тәтені үйге әкелуі мен енді мұның қасына жатпай, тәтемен бөлек бөлмеде ұйықтауы оны әбден ызаға булықтырған еді. Ағасы жұмыста болған бір күндерде «осы бөлменің не бәлесі бар» деген оймен олар жататын бөлмені қарап шығып, жаңа тәтені көтеріп түскен ағасының суретін көргенде өзін-өзі ұстай алмай, ашумен жаңа тәтенің бір құшақтай болып қалатын суретін бірде-біреуін қалдырмай жыртып тастайды. Қаламгердің жаңа түскен келіннің «ой, тентек бала, оның не?» деп теріс айналып кетуі мен шешесінің баласына деген ренішін көрсетуі де қазақы қалыпқа сай, ойға қонымды шыққан. Кішкентай баланың жаңа тәтеден ағасын қызғанған ниетіне көрінде ме екен, көп ұзамай бұл жеңгесіз қалады. Осы бір тұсты да автор қазақы ұғымға сай етіп сенімді бере алған:

«Көп ұзамай аға-жеңгем жол апатына ұшырап, ағам ауруханаға түсті.

Анам мені ертіп барғанда ол қолы-басы түгел ақ дәкемен таңылған, төсекте шалқасынан жатыр екен.

–Көп отырмаңыздар, – деген дәрігерге де қарамай кемсендеп отырған анама:

–Босқа егіле бермесеңізші, болар іс болды ғой, – деді де маған қарап, – Кімнің қасына жатып жүрсің? – деді ағам. Мен үнсіз басымды шайқадым.

–Ең болмаса, бір суретін де қалдырмапсың ғой, – деді сосын күрсініп.

–Қу шешек-ай, осыған көрінді ме екен, келіннің түсі құп-қу болып кетіп еді, – деді анам.

–Ой, сіз де қай-қайдағыны айтады екенсіз. Бұл не білді дейсіз? Тек осылай жатқанда сурет те болса ермек еді ғой, – деді ағам».

Автор оқиғаның шиеленісер тұсы мен шешуі табылар шақта диалогты шебер пайдалана біледі.

Өмір бір орнында тұрмайды, өз ағысымен аға береді. Ол оқиғаның да көңіл көкжиегінен көшіп, ұмыт бола бастағанына ағасының екінші некесінен дүниеге келген ұлының, баяғыдағы өзі секілді, қыздарды көтеріп түскен мұның суреті жайында қазбалап сұрай бастағаны куә.

Автор әңгімесін төмендегіше аяқтайды:

«Өткен өмір жайында жеңгем біледі ме, жауап қайтармады. Ұрланып ағама қарадым, дауыс бізге анық естіліп тұрғандықтан мені ол қайтер екен деген әуестік жеңген еді. Ағам шалқасынан жатқан қалпы ұйықтап қалыпты, айқара ашылған газет бет-әлпетін түгел жасырған. Мүмкін, ояу, әйтеуір қазіргі қалпынан түк ұға алмадым...» Туындысын көп нүктемен тәмамдаған қаламгер оқырманына екіұшты ой қалдырады. Оқиға мүлдем ұмыт

болған не болмаса ағасының жүрек түбінде өткен өмірінің ізі сайрап жатыр деген қорытындының қайсысын таңдауды автор оқырманының өзіне жүктейді.

Қанағат Әбілқайырұлының келесі бір әңгімесі «Аққұлақ пен ұялас» (2002 ж.) деп аталады. Балалық шаққа саяхат Қанағаттың қайсыбір әңгімесін алмаңыз, алыстан мен мұндалап тұратын тақырып. Балалықтың бал дәуренін бастан өткеретін кейіпкерлерінің жатық тілі, балаға ғана тән іс-әрекеттер, олардың риясыз періште көңілін біліктілікпен суреттеу шеберлігі Қанағаттың балаң буынның түйсік-танымын тап баса алатын кәнігі балалар жазушысы болып қалыптасып қалғандығының айғағы.

Әңгіменің басты кейіпкері бес-алты жастағы кішкентай бала. Оның Аққұлақ атты қозысы мен Ұялас есімді итін қалай жақсы көретіндігі мен олардың болашақ тағдыры әңгіменің сюжеттік желісіне негіз болған. Итін атып тастап, қозысын қуырдақ қылған үлкендердің зорлығы кішкентай баланы есейте түсіп, үлкендерше ойлауға итермелейді. Ол Аққұлақ пен Ұяластың ендігі мекені о дүние туралы ойлай бастайды. Үлкендердің аузынан «Өлгендердің жаны көкке ұшып кетеді» дегенді естіген бала көкке барғанда екеуі бірін-бірі тауып алса, қорықпайды ғой деген қорытындыға келеді.

Автордың бұл әңгімесіне сыншылар тарапынан кезінде біраз базыналар айтылған болатын, енді сол пікірлердің кейбірімен таныс болайық. Мақтағаны да, даттағаны да аралас сыни пікірлердің оң ниеттегісін қоя тұрып, теріс баға берген тұсын мысалға келтірелік. Біздің де ойымызға келген дүниелер болғандықтан, Таласбек Әсемқұлов, Амангелді Кеңшілікұлы секілді кәнігі сыншылардың әділ сынынан үзінділер келтіріп өтпекпіз. Т. Әсемқұлов былай дейді: «...Әңгіменің басындағы ана мен баланың диалогына құрылған эпизод ешқандай қажеттіліктен тумаған. Бұл жерде біз ауылға бастықтардың келе жатқанынан, отағасының отарға кетіп бара жатқанынан және таяу арада ауылдың жайлауға көшетінінен хабардар боламыз. Бар болғаны осы. Бұны неге диалог арқылы беру керек екені түсініксіз. Жас қаламгер біздің төл әдебиетіміздің ең ауыр сырқаты – бос сөзді әдемілеп, әспеттеп жеткізу дағдысын «жете» меңгепгені көрініп тұр» [3, 9]. Ал А. Кеңшілікұлы болса жас қаламгер әңгімесін мүлдем іске алғысыз етеді: «...әңгімеде жүрегіңді тебірентетін шынайылық жоқ. Әңгімедегі Қанаттың әкесінің, оның Аққұлақ деген марқасын сою үшін атына өңгеріп әкелгендегі сәті мүлде нанымсыз. Әрине өзінің әкесімен жасты адамды ашу-ызасы қайнаған кезде жас баланың боқтап жіберуі мүмкін. Бірақ баланың осы әдепсіз қылығына үй ішіндегі әке-шешесінің күле қарауы маған мүлде түсініксіз. Және онымен қоймай жас бала бастықты қалың кісінің ортасында боқтап жіберді емес пе? Бұл – өмір шындығының ауылынан алыс жатқан, әңгіменің бірінші кемшілігі. Әңгіменің екінші кемшілігі, көркем тілдің жұтаңдығы бірден көзге ұрып тұрады. Әңгімедегі бітпейтін диалог сөйлемдер оқушыны мезі қылып жібереді. Басқаша сөзбен айтқанда, жазушы көркем проза мен қарапайым публицистиканың тілін шатастырып алған, ойлау жүйесі қалыптаспаған. Әңгіменің үшінші кемшілігі – формалық ізденіс жоқ. Менің ойымша жазушы Батыс әдебиетінде бар бір дайын форманың үлгісін ала салған. Бірақ оның иінін игере алмаған. ...Сол себептен де әңгіменің жазылу формасы мүлде сәтсіз шыққан» [4, 9].

Балалар прозасы жайында: «Қазіргі қазақ балалар прозасы (1970-1990) бұрнағы кезеңдермен, айталық, жиырмасыншы–алпысыншы жылдар аралығында жарық көрген осы жанрдағы туындылармен салыстырғанда, өмір шындығын көркемдік тұрғыдан игеру ауқымының кеңдігінен, образдар табиғатының күрделілігімен, көтерген адамгершілік–моральдық мәселелерінің өткірлігімен, кейіпкерлер жан дүниесін тереңдей тануымен, элеуметтік–азаматтық тыныстылығымен һәм белсенділігімен ерекшеленеді», – деп баға береді белгілі балалар әдебиетін зерттеуші ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Бекен Ыбырайымов [5, 248].

Мәселен, жазушы Асқар Алтайдың «Сарытау серісі» атты әңгімесінде оқушы Архаттың аяздың қаттылығынан, күннің суығынан сабақтан қалып, баланың әдеті бойынша таң атқаннан кеш батқанға дейін ойын соңында жүруінен басталады. Бірақ күндердің бір күнінде баланың әкесі құнандарының үйірден бөлініп, Құзғынды елді-мекеніне баратынын мәлімдейді. Баланың әкесімен құнанды іздеп табу жолында көрген таң-тамашасын жазушы

суреттейді. Әңгімеде ең алғаш бұғының үрейлі дауысын естіп, оның шыққан жеріне барудан басталады. Аталған жерге келгендегі көрініс балаға қатты әсер етеді. Бала Архаттың бұғының маралын жыққан барысты көреді. Әкесі маралды барыстан аршалап алады. Алайда, әкесінің «Әттең, мылтықты ала шықпағаным-ай! Пәтшағар!» деп өкінгені Архатқа ұнамайды. Бала қаншалықты маралдың аман құтылғанына қуанса да, соншалықты әкесінің жоғарыда айтылған сөзіне іштей ашулы болып, кең даланың сұлуы, Ақшұбар келген «алып мысықты» оққа байлауын қимады. Бұдан оқушы Архаттың жүрегінде мейірімі көп екендігін, жан-жануарларға деген қамқорлығы мен жан ашырлығының молдығын байқаймыз.

Сондай-ақ Архаттың бет қаратпайтын шұнақ аязға да, қыстың қаһарлы ызғарына да қарамай өзен үстінде хоккей ойнап жүруі балаға тән албырттық, мінез екенін анық көруімізге болады.

Асқар Алтайдың «Аютамыр» атты әңгімесінде қоңыр аюдың азығын сақтаудың неше алуан әдіске барғанын суреттейді. Аю күзде неше түрлі тәтті шөптердің тамырларын сазға тығып қояды. Қара күз түскен мезгілде аю үнірінен шығып, тығып қойған тәтті шөптерін бір тексеріп, қайта ұйқыға жатады. Қаһарлы қаңтар қысы түскенде аю оянып, күзде дайындап, сазға тыққан тамырларды қорек етеді де жазға дейін алаңсыз ұйқыға кетеді. Бұдан жазушының «қыс азығын жаз ойла» идеясына назар аударғанын көреміз. Балаларға алда болатын жағдайдарға дайын болуды, алдын-ала жоспар құруды үйретеді. Аюдың жасаған іс-әрекетінен сабақ алуды көздейді.

Ал «Бөкентұмсық» атты шығармасында басты кейіпкер Қаржаудың өзінің артынан ерген кішкентай қарындасы Бұлғынның аяқ асты сырқаттанып қалғанынан ата-әжесіне ескертпестен, дәрі-дәрмекке жолға шығуы суреттеледі. Жазушы Қаржау баланың ойын, ішкі толғанысы мен сезімін, табиғаттың таң-тамашасы жайлы пікірін шығарманың өн бойы суреттейді де, баланың өзі сөйлеп тұрғандай әсер қалдырады. Жазушы ең әуелі Қаржаудың бойында ұл балаға тән мінез батырлық пен өжеттілікті суреттей келіп, бауырмалдылық пен ағалық қамқорлықты аса дәріптейді. Балаға тән албырттық пен аңқаулық та сезіледі. Мәселен, «Уақыт тар. Қаржау үлкендерге айтпастан балалықпен жолға шығып кеткен. Оларға бір жағынан бозбала боп қалғанын танытып қойғысы келген... Бір есептен сүйікті, тентек қарындасына «сюрприз» жасап, нағыз жігіт екенін көретпек» дегеннен балаға тән мінез барын аңғаруға болады. Сондай-ақ Қаржаудың ауылдан ұзап кеткеннен кейін қыстың алпауыт күшті боранымен алысып, соның нәтижесінде адасып кетуі суреттеледі. Алайда, адасып кетсе де қаймықпай, күш-жігерін жиып, қарындасының сырқат екенін есіне алып алға қарай бет алуы, Қаржаудың бойында ерге тиесілі мінезін танытады: «Кешікпей қыстың ерте түсер қысқы кеші ентелеп, қараңғылық көрпесі қымтай бастады. Демек, бұл жолға шыққалы төрт сағаттан асам уақыт өткен. Ол адасқанын сезді. Сезді де жүрегі суып сала берді. Иен өлке. Ұйытқыған боран. Бағыт – белгісіз, бағдар – бұлдыр. Қаржаудың көңіліне кірген күдікпен бірге көкірегінде қорқыныш қоңырау қақты. Өзін-өзі сабырға шақырған. Сабыр! Сабыр! Қорықсаң неге жолға шықтың? Бәріне де бас тігіп ең ғой. Неге асығып аттанғаныңды ойла... Қорқып-үріккеннен ештеңе жоқ. Ол құтқара қоймас. Тоқтамау керек! Тоқтадың – тұраладың... Ит-құсқа жем боласың. Қайрат-қуатты жи!» [6, 15].

Біраз жол жүре отырып, қиырдағы Бөкентұмсықтан бірақ шығады. Бұл мекенге ел көшпейді де, тұрақтамайды да. Тек шөпшілер үшін салынған үй бар. Сол үйге кіріп Қаржау жылынып, әл жинап таң атқанда әлде бір нәрсенің оған маза бергенінен оянады. Жазушы жолаушы баланың жалғыздықтан жаны жабырқағанын, көңілі жұртта қалған жандай құлази түскенін суреттей отырып, баланың көз алдына жанашыр адамдарының бейнесі, қарындасының сырқат жағдайы елестеп, жүрегі дір етіп алып ұшуын суреттейді. Баланың жұдырықтай жүрегі әлдебір жамандықты сезуі, оны үйдің есігін ашуға итермелегендей: «Үйдегі елестен арыла алмай, тысқа арқардай атып шыққан Қаржаудың жанарына оғаш бір нәрсе шалынғандай болды. Бұлтиған Бөкентұмсыққа жалт қарады. Қарады да, жүрегі су ете түсті... Ол төбеден төнген тұмсыққа жанарын тіккен қалпы қимылсыз қатып қалды. Боранды да елер емес. Жонынан қамшымен осып жібергендей суық тер шып-шып шықты. Оны да сезер емес. Қалшып тұр. Бөкен тұмсықтанып иілген алып құздың бел ортасынан ұшар

басына дейін белгісіз күшпен ақжолоқтана қалың қар қоныпты. Қар болғанда да, нағыз ағып түсер көшкіннің өзі».

Қаржау көп кешікпей тұрып мына өзі тұрақтаған үйдің де үйінді боларын сезіп, кетуді ойлайды: «Жоқ. Кету керек... кету керек! Күн шықпай аттанған абзал. Төніп тұрған Бөкентұмсық – мынау, мұның өлі-тірісінен хабарсыз туғандары – анау...» [6,17]. Жолаушы Қаржау жаяулап, апат үйден ұзай түседі де, қорқыныш сезімін сыйлаған жартасқа қимастықпен қарайды. Бала боз бораннан да ықпай, бойын тік ұстап жол табудың амалын жасайды.

Бұл шығармадан да автор балаларға тән мінезділік пен қылықты көрсетеді. Алға қойған мақсатына жету жолындағы қиындықпен мейлінше күресуді үйретеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Балалар әңгімелерінің тақырыптық ауқымы да кеңіп, экологиялық, ғылыми–техникалық, ұлттық, этнографиялық, тарихи танымдық, фантастикалық т.б. болып келеді. Мақалада талдау нысанына алынған Асқар Алтайдың «Сарытау серісі», «Аютамыр», «Бөкентұмсық» әңгімелері табиғаттың сұлулығы мен табиғат құбылыстарының ерекшелігі, жануарлар тіршілігі туралы болса, Ә. Толымбектің «Еркешора», «Тұнжыр», «Мейірім», «Қайыңның көз жасы», «Жоғалған сөмке», «Наурыз» әңгімелеріндегі балалардың ерекше мінездері мен әр түрлі жағдаяттарға түскендегі бала мінездері қызықтырып, оқырманын өзіне тартады. Бейбіт Сарыбай «Менің Қазақстаным» әңгімесінде өсіп келе жатқан бүлдіршін сұрақтары арқылы патриоттық мазмұнды шығарма тудырған. Айкерім Қиықбайдың «Ағамның ақ ұшағы» әңгімесінде ұрпақтар сабақтастығы мен оның қайшылықтары туралы мәселе қозғалса, Лира Қоныстың «Тиын» әңгімесінде де бала көзқарасы мен бала ғана тән әлеміндегі дүниетанымы баяндалады. Әр шығарманың өзіндік ерекшелігі мен жазылу стилі, баяндау, суреттеу тәсілдері сан қырлы. Бұл біздің қазіргі қазақ балалар әңгімелердің сан тарау бағытта қаулап өсіп келе жатқанына айғақ. Тағы бір байқағанымыз, қазіргі балалар әңгімесіндегі көркемдік ізденістер не дегенде, әңгімелер оқиғасы балаларды қызықтырып, бір демде оқып шығуға жетелейді. Сюжеттерді тым қоюлатпай-ақ, бала танымына ықпал ететін, ой салатын шығармаларды жазушылар мол ұсынып жүр.

Түйіндеп айтсақ, қазіргі кезең балалар әңгімелерінде кейіпкерлер әлемін сомдауда жазушылар бала психологиясына сай келетін оқиғаларды өрбітіп, характерлерді туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Abilkairuly K. (2002) «*Estelik// Kazak adebieti*» [Memories// Kazakh literature] – №28. – 8 p.
- 2 Abilkairuly K. (2002) «*Suret// Kazak adebieti*» [Picture // Kazakh literature] – №49. – 8 p.
- 3 Asemkulov T. (2002) «*Zhas kalamgerdin nieti kuantady*» [The young writer's desire pleases] – 2002. – №34. – 9 p.
- 4 Кеңшілікұлы А. Өнер де – формалық ізденістің нәтижесі // Қазақ әдебиеті. – 2002. – №34. – 9 б.
- 5 Ыбырайымов Б. Қазіргі қазақ балалар повестерінің көркемдік ерекшеліктері. ф.ғ.к. дисс. – Алматы. 1990. – 163 б.
- 6 Алтай А. Қыр мен қала хикаялары. – Алматы: 1998.
- 7 Жүсіп Ә. Қоңыр Қонжық. Ертегілер. – Алматы: Таймас, 2011. – 20 б.
- 8 Қоныс Лира. Тиын // Қазақ әдебиеті. – 2006. – №2. – 9 б.
- 9 Қабдолов З. Жанр сыры. – Алматы. Қазмемкөркемәдеббас, 1964. – 169 б.
- 10 Майтанов Б. Психологизм – прозадағы жаңашыл арна. Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 189 б.

REFERENCES

- 1 Abilkairuly, K. (2002) 'Memories', *Kazakh Literature*, 28. (In Kazakh).

- 2 Abilkairuly, K. (2002) 'Picture', *Kazakh Literature*, 49. (In Kazakh).
- 3 Asemkulov, T. (2002) *The young writer's desire pleases*. 34. (In Kazakh).
- 4 Kenchikuly, A. (2002) 'Art is also the result of formal search', *Kazakh literature*, 34. (In Kazakh).
- 5 Ibraimov, B. (1990) *Artistic features of modern Kazakh children's stories*. Ph. D. diss. Almaty.
- 6 Altai, A. (1998) *Stories of the countryside and the city*. Almaty. (In Kazakh).
- 7 Yusuf, A. (2011) *Brown Konzhik. Tales*. Almaty: Taimas. (In Kazakh).
- 8 Konys, L. (2006) 'Coin', *Kazakh Literature*, 2. (In Kazakh).
- 9 Kabdolov, Z. (1964) *Genre mystery*. Almaty: Kazmemkorkekkulturbbas. (In Kazakh).
- 10 Maytanov, B. (1980) *Psychologism is an innovative channel in prose. Time and the writer: Literary criticism*. Almaty: Zhazushy.

Материал 19.09.2022 баспаға түсті

Отражение детства в казахских рассказах

Г.К. Кажыбаева¹, Н.К. Смагулова², Н.Н. Конкаева³

¹Университет им. Ш.Уәлиханова НАО, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

О жанре повествования, в том числе о казахских детских рассказах, нельзя сказать, что до этого периода было написано немало ценных трудов. Однако рассказы нового века, написанные незадолго до этого в первой четверти XXI века, не были широко освещены не только в исследовательских работах, но и в печати. Рассказы, проанализированные в исследовательской работе, написаны с 2000 года по сегодняшний день, подавляющее большинство еще не вошло в научный оборот. С этой точки зрения исследовательская работа представляет собой труд, который имеет свою направленность, анализирует тему сегодняшнего дня с позиций нового подхода, нового мнения. Новизна научной работы заключается в том, что новеллы нового века, не оставленные исследователями в качестве объекта исследования и оставленные автографами писателей в искусстве слова, могут быть сгруппированы в три главы: старшее, среднее, молодое поколение писателей.

В исследовательской работе были научно проанализированы новые рассказы писателей старшего и среднего звена, написанные за последние годы в жанре казахского повествования, а также вопросы развития и продвижения детских казахских рассказов. Проанализированы эстетический уровень и мировоззрение авторов рассказов, рассматриваемых в труде, художественные изыскания, новации нового века в творчестве представителей старшего поколения и современность молодежи в литературе.

Ключевые слова: Ребенок, мир ребенка, рассказ, тема, жанр, детская литература, проза, персонаж, концепт, литературный образ.

Материал поступил в редакцию журнала 19.09.2022

Childhood reflection in Kazakh stories

G.K. Kazhibayeva¹, N.K. Smagulova², N.N. Konkayeva³

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.

Few works have been written about the genre of narration, including Kazakh children's stories. Stories of the new century, written in the first quarter of the 21st century, have not been widely covered not only in research papers, but also in print. Stories analyzed in the article were written from 2000 to the present day; their vast majority have not yet entered scholarly discourse. This study analyzes the topic from the standpoint of a new approach, a new opinion. The novelty of the work lies in the fact that novellas of the new century, not left by researchers as an object of research and left by autographs of writers in the art of words, can be grouped into three chapters: by senior, middle, and young generations of writers. The authors explored new stories by senior

and middle generations written in the genre of Kazakh narrative in recent years, as well as issues of development and promotion of Kazakh children's stories. The authors analyze the aesthetic level and worldview of the authors of the stories considered in the work, artistic research, innovations of the new century in the works of representatives of the senior generation, and the modernity of youth in literature.

Keywords: child, child's world, story, theme, genre, children's literature, prose, character, concept, literary image.

Received: 19.09.2022